

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО НАУКИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО И ИЗКУСТВОТА
КАТЕДРА „НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ПЕДАГОГИКА“**

Магданела Златкова Делинешева

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертационен труд

**ДИДАКТИЧЕСКА ТЕХНОЛОГИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА
ИНИЦИАТИВНОСТ И ПРЕДПРИЕМЧИВОСТ В ИЗБИРАЕМИТЕ
ДЕЙНОСТИ ПО ТЕХНОЛОГИИ И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В
НАЧАЛНИТЕ КЛАСОВЕ**

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

Област на висше образование: Педагогически науки

**Професионално направление: 1.3. Педагогика на обучението по ...,
докторска програма „Методика на обучението в детската градина и
началното училище по домашен бит и техника“**

Научен ръководител:

доц. д-р Николай Иванов Цанев

София, 2022 г.

Дисертационният труд е обсъден на заседание на катедра „Начална училищна педагогика“ към Факултета по науки за образованието и изкуствата на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ на 4 юли 2022 г. и е насочен за защита пред специализирано научно жури.

Дисертационният труд е с обем 332 страници, от които 161 страници текст – изложение, 15 страници библиография и 156 страници приложения. Структурата му включва: увод, четири глави, заключение, приноси на дисертационния труд, библиография, публикации на автора по темата на дисертацията, приложения. Библиографията съдържа 162 заглавия, от които 98 източника на кирилица и 64 на латиница. Включени са и 7 приложения.

В дисертационния труд са поместени общо 25 таблици и 27 фигури.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 14 октомври от 10 ч. на заседание на научно жури в състав:

Вътрешни членове

1. доц. дн Любен Владимиров Витанов
2. доц. д-р Любка Кръстева Алексиева

Външни членове

1. проф. д-р Сашко Плачков
2. проф. дн Нели Стойчева Димитрова
3. доц. д-р Диана Стойчева Митова

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	3
ПЪРВА ГЛАВА. НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО	4
1.1. Същност на предприемачеството като социално-икономическо явление	4
1.2. Същност на обучението по предприемачество	4
ВТОРА ГЛАВА. ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В НАЧАЛЕН ЕТАП НА БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ	6
2.1. Кратък преглед на обучението по предприемачество в българското училище след 1990 г. .7	
2.2. Рамка на политиките за обучението по предприемачество в българското училище	7
2.3. Нормативна рамка за обучението по предприемачество в българското училище	9
2.4. Предизвикателства пред обучението по предприемачество	10
ТРЕТА ГЛАВА. РАЗРАБОТВАНЕ И АПРОБИРАНЕ НА ДИДАКТИЧЕСКАТА ТЕХНОЛОГИЯ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ИНИЦИАТИВНОСТ И ПРЕДПРИЕМЧИВОСТ В НАЧАЛЕН ЕТАП.....	16
3.1. Методологическа характеристика на изследването.....	17
3.2. Методика на изследването	18
3.3. Разработване на дидактическа технология за развитие на инициативност и предприемчивост в начален етап.....	25
3.4. Провеждане на изследването	28
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ.....	30
4.1. Анализ на резултатите от предварителното анкетно проучване	30
4.2. Анализ на резултатите от педагогическия експеримент	32
4.3. Анализ на резултатите от експертната оценка.....	36
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	38
ОСНОВНИ ИЗТОЧНИЦИ, ИЗПОЛЗВАНИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	41
НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА.....	46
ДРУГИ ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА	47

УВОД

Предприемачеството е феномен, който оказва силно въздействие върху всички сфери на общественно-икономическия живот. Същността му не се ограничава до неговите чисто икономически измерения, свързани с постигането на растеж и осигуряване на работни места. Качествата и уменията, необходими за осъществяването на успешна предприемаческа дейност, са от критична важност и за успешната реализация на всеки човек в съвременното динамично развиващо се общество. Поради това предприемачеството се разглежда в по-широкия контекст на концепцията на Европейския съюз (ЕС) за учене през целия живот като ключова компетентност, изграждането на която „може да допринесе за успешен живот в общество на знанието“ (Rec 2006/962/ЕС, р. 13). Пътят за постигане на тази компетентност е образованието и обучението по предприемачество. Затова в Плана за действие „Предприемачество 2020“ (COM(2012) 795 final) първата област на незабавни действия е именно образованието и обучението по предприемачество, като се обръща особено внимание на включването му в началното и прогимназиалното училище.

На национално ниво тези цели намират отражение в двете национални стратегии за учене през целия живот за периодите 2008 – 2013 г. и 2014 – 2020 г., както и в приетия в съответствие с европейския документ План за действие „Предприемачество 2020 – България“ (2015). В него се поставя специален акцент върху необходимостта от развитие на уменията на учителите от начален и прогимназиален етап за преподаване на предприемачество чрез надграждане на Културно-образователната област „Бит и технологии“.

С влизането в сила на Закона за предучилищно и училищно образование (ЗПУО) през 2016 г. се утвърждава компетентностният подход в образованието и свързаните с него ключови компетентности, сред които инициативност и предприемчивост. Предметът домашен бит и техника в начален етап, в който вече има въведени понятия от областта на икономиката, финансовата грамотност и кариерното ориентиране, е трансформиран в технологии и предприемачество. Обособена е нова тема – „Професии и предприемачество“, и е направена съществена промяна в очакваните резултати от обучението, които вече са пряко обвързани с изграждането на инициативност и предприемчивост като ключова компетентност.

Въпреки тези положителни стъпки, въвеждането на предприемачеството като част от технологичното обучение в училище среща и някои сериозни предизвикателства като: малък дял в предмета – само една от пет глобални теми, липсата на единна концепция за същността и

целите на обучението по предприемачество в училищното образование, началната подготовка и продължаващото обучение на педагозите, наличните учебни материали, негативните обществени нагласи към обучението по предприемачество и особено в начален етап.

Предизвикателствата, установени в непосредствената работа с учебната документация в процеса на създаване на учебно съдържание, както и обратната връзка от учители и други експерти в областта на образованието, поражда интереса към изследването и тази проблематика.

С настоящия дисертационен труд се изследва съществуващата учебна документация и материали и се предлага учебна програма, учебни материали и дидактическа технология, с които да се компенсират установените пропуски. Целта е да се подпомогне изграждането на инициативност и предприемчивост, като се допълни и разшири учебната програма по общообразователния предмет технологии и предприемачество чрез възможностите на ЗПУО за разширена и допълнителна подготовка, чрез занимания по интереси или работа по проекти.

ПЪРВА ГЛАВА. НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

В Първа глава на дисертационния труд са разгледани научно-теоретичните основи на обучението по предприемачество.

1.1. Същност на предприемачеството като социално-икономическо явление

В параграфа е проследено в исторически план развитието на вижданията за предприемачеството и характеристиките на предприемача, като се обобщава тясното и широко разбиране за предприемачеството като обществено-икономическо явление и като ключова компетентност. Разгледани са някои дефиниции за предприемачеството, като е поставен акцент върху възприетите в ЕС.

1.2. Същност на обучението по предприемачество

В параграфа са представени понятия, модели, подходи и методи на обучението по предприемачество. Направено е сравнение между различни дефиниции на обучението по предприемачество.

Уточнено е възприетото в дисертационния труд разбиране за обучението по предприемачество като обучение, насочено към развитие на предприемачески начин на мислене и на предприемаческа компетентност. Основополагащо е схващането за предприемачеството като ключова компетентност съобразно Европейска рамка на ключовите компетентности през целия живот (Препоръка 2018/С 189/01). Тази компетентност се изгражда въз основа на знания за икономиката, финансите и предприемачеството. Застъпва се становището, че формирането на предприемачески умения не може да се осъществи без придобиване на познания за явленията в обществено-икономическия живот. Ето защо обучението по предприемачество следва да се основава на развитието на икономическа и финансова грамотност, както и на умения и отношения, които са свързани с тези знания, но не само в бизнес контекст, а и в чисто житейски план. Целта на обучението по предприемачество в тази възрастова група, е полагането на основите на създаване на образовани граждани, които са проактивни и инициативни във всички аспекти на своя живот. Затова и запознаването с предприемаческия процес, което става под формата на дейности с практическа насоченост и игри, няма за цел да ги направи предприемачи, а да подпомогне изграждането на тяхната предприемчивост. Чрез симулация на действителността в хода на обучението малките ученици постепенно конструират своето разбиране за заобикалящия ги свят и същността на процесите и явленията, с които се сблъскват ежедневно. На тази база се изграждат универсални (преносими, меки) умения, които подпомагат индивида в неговата трудова реализация – независимо дали в качеството на предприемач със собствен бизнес или като участник в икономическите процеси като наеман работник. Палитрата от тези умения е изключително богата – инициативност, проактивност, решаване на проблеми, творческо и критично мислене, лидерство, комуникативност, сътрудничество, вземане на решения. Не бива да се пренебрегва и съпътстващото ги развитие на цифрови и информационно-комуникационни умения, финансова грамотност, гражданско съзнание и др. Трябва обаче да се отбележи, че и в тази ранна възраст обучението по предприемачество успява да провокира инициативността и предприемчивостта на учениците и на базата на усвоените знания и изградени умения те съумяват да генерират идеи и дори развият своя бизнес дейност.

Поради пряката обвързаност на обучението по предприемачество с постигането на определени нива на икономическа, предприемаческа и финансова грамотност в настоящия труд се използва терминът *обучение по предприемачество*, а като негова основна цел се явява изграждането на *предприемчивост*.

Дискутирани са особеностите на обучението *за, във и чрез* предприемачество, като и интегрирането на предприемачески теми в други предмети и дисциплини (Lackéus, 2015). Разгледани са няколко модела, които отразяват напредъка в обучението и определят рамката на компетентностите, свързани с тях (Welsh Government, 2012), (Davies, 2002), (Gibb, 2008), (Lindner, 2019), (Bacigalupo, Kamylylis, Punie, & Van den Brande, 2016).

Направен е преглед на основните подходи в обучението по предприемачество, като са маркирани философските основи на педагогическата теория, върху която стъпват те – прогресивно образование, конструктивизъм, ученето чрез опит, проектно и проблемно базираното обучение и др. (Lackéus, 2015). Подчертана е важноста обучението по предприемачество да започва от първите училищни години, тъй като е насочено към изграждане на качества, за които е необходим дълъг период от време (Цанев, 2019). Разгледана е класификацията на Витанов (2020) на подходите в обучението по предприемачество за изграждане на знания, умения и отношения, част от инициативността и предприемчивостта като ключова компетентност, в която той дава и примери за тяхното използване в непосредствената педагогическа работа. Предложени са методи на обучението по предприемачество за възрастовата група, които са категоризирани спрямо класификацията на Марин Андреев (1987):

1. Методи за устна комуникация – разказ, изложение
2. Диалогови методи на обучение – диалог, беседа, дискусия, гост-лектор
3. Рационални методи – работа с учебника и други книги
4. Методи за изследване на действителността – наблюдение при посещение на работното място, учебни екскурзии, експеримент, проучване
5. Методи за непосредствено индиректно изследване – демонстрация, моделиране
6. Методи за практическа дейност – упражнение, казус, проект, мозъчна атака
7. Подражателни методи – игрови, драматизация, симулация

ВТОРА ГЛАВА. ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В НАЧАЛЕН ЕТАП НА БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ

Във Втора глава е разгледано обучението по предприемачество в българското училище. Параграфите включват исторически преглед след 1990 г., политиките и нормативната рамка за обучението по предприемачество и предизвикателствата пред него.

2.1. Кратък преглед на обучението по предприемачество в българското училище след 1990 г.

В този параграф е проследено в исторически план въвеждането и разпространението на обучението по предприемачество в българското училище от средата на 90-те години на 20. век.

Първата стъпка идва след промяната на общественно-икономическите условия и е свързана с усилията за повишаване на икономическата култура на подрастващите с приоритет към учениците в гимназиалните класове. Обучението по предприемачество в начален и прогимназиален етап навлиза в българското училище доста по-късно. Основа за него е въвеждането на понятия от областта на икономиката и финансовата грамотност в рамките на технологичното обучение, което е регламентирано с Държавните образователни изисквания (ДОИ) през 2000 г. (Наредба № 2 от 18.05.2000 г.). Те стават част от учебните програми за Културно-образователна област „Бит и технологии“, обхващаща няколко предмета, сред които домашен бит и техника (1. – 4. клас). Предметът е избран като образователна среда, която предоставя най-благоприятни възможности за поставяне на основите на изграждането на икономическа грамотност у учениците от най-ранна възраст (Кавданска, 2009).

Едва в средата на десетте години на 21. век в България същинското обучение по предприемачество влиза и в начален етап на училищното образование в рамките на проект на фондация „Джунийър Ачийвмънт България“ за превод и разпространение на образователни програми, както и обучение на учители да работят с тях. Възможностите за преподаване на предприемачество са в часа на класа, в свободноизбираемата подготовка, в клубове за дейности по интереси, както и интегрирано в някои теми от домашен бит и техника (1. – 4. клас), роден край (1. клас), околна среда (2. клас), човекът и обществото (3. – 4. клас). Обхватът на проекта остава обаче ограничен, макар че започва да провокира интерес сред учителите, до които достига. След 2010 г. и други организации започват да предлагат учебни материали и обучение на учители от начален етап, но в сравнение с инициативите за ученици от средната степен на училищното образование, те са значително по-малко на брой (Делинешева & Йоловски, 2021).

2.2. Рамка на политиките за обучението по предприемачество в българското училище

Във втория параграф са разгледани стратегическите документи, които определят рамката на политиките за обучението по предприемачество в българското училище. Подробен преглед

е направен в изготвения по проучване на УНИЦЕФ България Доклад от картографиране на инициативите в България за развитие на уменията на подрастващите чрез социални иновации/предприемачество и финансова грамотност (Делинешева & Йоловски, 2021).

Въвеждането на обучението по предприемачество в българското училище е обвързано с утвърждаването на компетентностния подход и концепцията за учене през целия живот. В нея се разграничават две групи компетентности – професионални и ключови, „от които се нуждаят всички хора за лична реализация и развитие, активно гражданство, социално включване и заетост“ (Rec 2006/962/EC, р. 11). Една от тези компетентности е инициативността и предприемчивостта, която: „се отнася до способността на индивида да превръща идеите в действие. Тя включва креативност, иновации и поемане на риск, както и способността за планиране и управление на проекти за постигане на целите. Това подкрепя хората не само в ежедневието им у дома и в обществото, но и на работното място“ (Rec 2006/962/EC, р. 17).

За пръв път в българската образователна система необходимостта от обучение по предприемачеството се посочва в Националната стратегия за учене през целия живот за периода 2008 – 2013 г., в която се насърчава интегрирането на предприемачеството в други предмети (2008). В изпълнение на Стратегията Министерството на образованието, младежта и науката предоставя чрез Плана за действие (2012) и Националната програма „Квалификация“ (2011) финансиране за обучение на 600 начални учители в рамките на 3 години (2010 – 2012 г.).

Чрез насърчаването на извънкласните дейности, включително свързани с предприемачество и финансова грамотност, от 2011 г. насам голяма роля изиграват проектите на Министерството – УСПЕХ (2011 – 2015 г.) (<http://uspeh.mon.bg/>), „Твоят час“ (2015 – 2018 г.) (<http://tvoiatchas.mon.bg/>) и проектът, подкрепящ занимания по интереси (<https://class.mon.bg/>). В рамките на тези проекти на училищата се предоставят допълнителни средства за извънкласни дейности, като една от тематичните области е предприемачеството. Липсва обаче публично достъпна информация за учителите и учениците, включени в различните видове дейности, както и за механизмите за измерване на придобитите умения и знания. А това е необходимо, за да се направи оценка на въздействието и съответно да се приложи адекватно бюджетиране на бъдещи проекти с цел по-силно обвързване на финансирането с постигнатите резултати.

Важността на образованието по предприемачество е изведена на преден план в Плана за действие „Предприемачество 2020 – България“ (2015), , който поставя особен акцент върху включването на обучението по предприемачество в началното и прогимназиалното училище.

През февруари 2021 с Решение на Министерския съвет е приета Националната стратегия за финансова грамотност на Република България заедно с План за действие към нея за периода 2021 – 2025 г. (2021). Един от основните приоритети на Стратегията е повишаването на финансовата грамотност на учениците и студентите чрез системата на училищното образование.

Към 2022 г. България няма отделна национална стратегия за обучението и образованието по предприемачество. Това е сигнал, че липсва ясно формулирана държавна политика за образованието по предприемачество по отношение на неговите „приоритети, цели и задачи, конкретни мерки, които да се прилагат във формална, неформална и информална образователна среда, както и времевата рамка за постигането им“ (Делинешева & Йоловски, 2021, стр. 25).

2.3. Нормативна рамка за обучението по предприемачество в българското училище

В третия параграф е разгледана нормативната рамка за обучението по предприемачество в българското училище, като са изведени основните положения във всеки от документите, които имат отношение към неговото регламентиране – Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО, 2015) и Държавните образователни стандарти (ДОС).

Съгласно чл. 77, ал. 1 на ЗПУО основна роля за изграждане на инициативността и предприемчивостта като една от ключовите компетентности се отрежда на новосъздадения общообразователен предмет технологии и предприемачество, „насочен към придобиване на умения да се реагира на новости и да се поема отговорност, като се гради умение за инициативност и предприемчивост“ (ЗПУО, 2015). Специфичните цели на предмета са заложи в ДОС за общообразователната подготовка (Наредба №5 от 30.11.2015 г.), като очакваните резултати от обучението по предприемачество са посочени в областта на компетентност „Инициативност и предприемчивост“. Същевременно в ДОС се посочва, че във всички предмети трябва да се насърчава развитието на „критичното мислене, справянето с проблеми, вземането на решения, инициативността, творчеството, поемането на отговорност, работата в екип“ (Наредба №5 от 30.11.2015 г.) – компетентности, които са част от инициативността и предприемчивостта.

Освен чрез технологии и предприемачество и дейности в други предмети ключовата компетентност инициативност и предприемчивост може да се развива и в часа на класа чрез дейности и проекти по теми, свързани с кариерно ориентиране. За изграждането на инициативност и предприемчивост в рамките на часа на класа Витанов (2020, стр. 164) предлага „комплекс от 9 знания, умения и отношения, които дават възможност за планиране на система от теми, задачи и дейности за ефективно преподаване и учене по инициативност и предприемчивост, кариерно ориентиране в часа на класа“.

Друга форма, под която обучението по предприемачество може да се осъществява в рамките на учебното време, е включването му като занимание по интереси в целодневната организация на учебния ден, което следва да бъде отразено в училищния учебен план (Наредба №10 от 01.09.2016 г.). Допълнителна възможност се предоставя в същата Наредба и с предвиденото време от пет учебни дни в класовете от 1. до 3. включително, което задължително се използва за проектни и творчески дейности съгласно учебния план.

Обучението по предприемачество може да стане и част от иновация – нови методи на преподаване, разработено по нов начин учебно съдържание, учебни програми и планове (Наредба №9 от 19.08.2016 г.). Това е най-сериозната възможност за пълноценно въвеждане на обучение по предприемачество, тъй като ЗПУО и ДОС дават изключително голяма свобода на иновативните училища при избора на предмети и организацията на учебния процес.

2.4. Предизвикателства пред обучението по предприемачество

В четвъртия параграф са разгледани предизвикателства пред обучението по предприемачество, които са обобщени в няколко групи.

Първо са анализирани *предизвикателствата, свързани с организацията и съдържанието на обучението* по предприемачеството като част от предмета технологии и предприемачество. Разгледани са целите и очакваните резултати от обучението по технологии и предприемачество в ДОС за общообразователната подготовка, които са насочени към развитие на ключовата компетентност инициативност и предприемчивост – изграждане на основни знания, умения и отношения, свързани със съвременния икономически живот, разбиране на значимостта на различни професии и необходимостта от лидери за развитието на общност, възпитаване в инициативност, предприемчивост и отговорност и изграждане на положително отношение към труда, опазване на природните ресурси и природосъобразното

поведение. В областта на компетентност „Професии и предприемачество“ от учениците се очаква да развият знания, умения и отношения, за да разберат значението на основните икономически понятия като: *труд, доходи, разходи, професия, заплата, семеен бюджет, стока, услуга* и др. и да свържат производството на стоки и услуги с удовлетворяването на лични и обществени потребности (Наредба №5 от 30.11.2015 г.).

В учебните програми по технологии и предприемачество от 1. до 4. клас (2015), (2016), (2017a), (2017b) са определени областите на компетентност, които трябва да бъдат постигнати в края на всеки клас. Една от тях е „Инициативност и предприемчивост“. Съдържанието е организирано в пет глобални теми, сред които и новата „Професии и предприемачество“, обхващаща съдържанието по икономика, финансова грамотност и професии. Промяната в наименованието на предмета и формулираните цели в ДОС и учебните програми, както и тематичният обхват, дават ясен знак, че в политиките и нормативната уредба за училищното образование се отчита важноста на ключовата компетентност *инициативност и предприемчивост*.

На практика обаче делът на предприемачеството в общото съдържание на предмета е силно ограничен – само една от общо пет глобални теми, за която са предвидени между 5 и 8 часа за цялата учебна година в различните учебници, което представлява между 14,7% и 23,5% от часовете за учебния предмет. Самият предмет се преподава само по 1 час седмично от 1. до 4. клас, което е едва 4,3% от общото време за обучение в 1. и 2. клас и 3,7% в 3. и 4. клас. Като се вземе предвид и фактът, че часовете по предприемачество са между 0,6% и 0,8% от общия брой часове в начален етап, не може да не възникнат опасения дали това учебно време е достатъчно за постигането на инициативност и предприемчивост като ключова компетентност.

Поради ограничения дял на „Професии и предприемачество“ извън учебната програма остават някои важни понятия и теми, необходими за изграждане на уменията, характерни за предприемаческата компетентност, а включените не са разгледани в достатъчна дълбочина. Това е видно от формулираните очаквани резултати от обучението, които са свързани основно с първите когнитивни нива съгласно таксономията на Блум (1956). Така от 25 компетентности, включени като очаквани резултати по тема „Професии и предприемачество“ за четирите години на обучение в начален етап, 12 са формулирани с глаголи, които отговарят на първо ниво „Знание“ (една от които съдържа два глагола), 9 – на второ „Разбиране“ и 3 – на трето „Анализ“. Прави впечатление, че липсват очаквани резултати на когнитивни нива, които в голяма степен характеризират същността на обучението по предприемачество – като ниво

„Прилагане“, на което целите са насочени към изграждане на умения на база на усвоените знания и осъществяване на дейности в нови ситуации, ниво „Синтез“, свързано с развитието на нови идеи, и „Оценка“ – с аргументиране на мнение и формулиране на изводи.

Най-сериозният проблем със съдържанието на обучението по предприемачество обаче остава липсата на единна теоретико-методологична обосновка относно неговата същност и цели в системата на училищното образование – задача, която би трябвало да бъде решена с национална стратегия за обучението по предприемачество в цялата образователна система, съобразена със спецификите му на всеки етап и осигуряването на неговото надграждане чрез спираловиден подход. Една от основните причини за липсата на стратегия е спорадичността на научните изследвания в България по темата, поради което учебната документация не може да стъпи на солидна основа.

Изследванията за обучението по предприемачество в начален етап в България са малко и са основно в контекста на технологичното обучение. Освен Кавданска (2009), която се занимава главно с въвеждането на икономическо образование в начален етап в рамките на тогавашния предмет домашен бит и техника, по темата работи и Божкова (2007), която изследва възможностите за съчетаване на технологичното с предприемаческото обучение в тази възрастовата груп.

Обнадеждаващо е, че след влизането в сила на ЗПУО и въвеждането на новия предмет технологии и предприемачество, вече има научни трудове, в които се обръща сериозно внимание на обучението по предприемачество в начален етап. Цанев (2019) разглежда някои особености на урока по предприемачество. Той го обособява като отделен вид със своя специфика, обусловена от различния тип дейности, и го нарича: „урок за икономическа подготовка“ (Цанев, 2019, стр. 150). Витанов (2022) описва в отделен раздел характеристиките за обучението по предприемачество в рамките на технологии и предприемачество, като се спира подробно на всички включени в учебните програми теми. Особено внимание той обръща на резултати от обучението, пряко свързани с изграждане на инициативност и предприемчивост и личностни качества като: „самоуважение, самочувствие, стремеж към самоутвърждаване и успех“ (Витанов, 2022, стр. 178).

В параграфа е направено и картографиране на очакваните резултати от обучението по предприемачество в рамките на общообразователния предмет технологии и предприемачество между ДОС и учебните програми от 1. до 4. клас. Резултатите показват, че съществуват определени несъответствия и непоследователност, които в крайна сметка

рефлектират върху обхвата, дълбочината и актуалността на учебното съдържание. Посочени са и липсващите компетентности и понятия, които не са включени в учебната програма, но са ключови за съответната тема и/или присъстват в очакваните резултати. От направеното картографиране могат да бъдат направени следните изводи:

- Въпреки че се съдържат в очакваните резултати, липсват ключови понятия като: *труд, професия, заплащане, необходимост (нужда и желание), спестяване, даряване (благотворителност), предприемач, новаторство (иновация), движение на парите (кръгообразен поток на пари, ресурси, стоки и услуги).*

- Липсват понятия, характеризиращи предприемачеството като икономическа категория и като ключова компетентност, както и очаквани резултати, обвързани с тях – *новаторство (иновация), риск, печалба, стойност.*

- Спираловидният подход в обучението е реализиран най-добре в темата за професиите., но са налице обаче и някои слабости – липсва самото понятие *професия* и има известно несъответствие между знанията, уменията и отношенията в резултат на обучението между ДОС и учебните програми, както и в самите учебни програми.

- Има понятия, които не са обвързани с очаквани резултати. Например предвидените в учебните програми за 1. и 2. клас понятия са изключително от областта на финансовата грамотност, но към тях няма посочени компетентности.

- В ДОС има формулирани резултати, които не са декомпозирани в учебните програми.

- Очаквани резултати в ДОС са твърде общо формулирани и са на различно когнитивно ниво от тези в учебните програми, които могат да се отнесат тематично към тях.

- Очакваните резултати, обвързани с понятия като *производител, потребител, производство, обществени потребности, данък, банка*, са формулирани през перспективата на икономическата им същност, а не толкова съобразно с ролята им в предприемаческия процес.

- Като положителна страна може да бъде посочено включването на понятия от областта на финансовата грамотност като част от предприемаческата компетентност с акцент върху личните финанси – *пари, цена, личен и семеен бюджет, доходи, разходи.*

Втората основна група предизвикателства е свързана с *подготовката на учителите*. Липсващата единна теоретико-методологична обосновка за обучението на предприемачество на всеки етап на образователната система оказва своето отражение и върху началното и

продължаващото обучение на педагозите. До влизането в сила на ЗПУО подготовката на учителите се осъществява единствено от неправителствени организации и е свързана главно с използването в учебния процес на предлаганите от тях материали.

С включването на предприемачеството в новия предмет на дневен ред излиза необходимостта от обучение на учителите от начален етап, особено на действащите, които в своята университетска програма не са преминали курс по методика на обучението по предприемачество. Въвеждането на предмета заварва образователната система като цяло без квалифицирани учители с достатъчно познания и/или опит в преподаването на предприемачество. Сравнително малка част от учителите в начален етап имат опит, който е придобит предимно чрез работа по различни проекти и е свързан по-скоро с преподаване на конкретно съдържание, а не се основава на систематизирано академично придобито познание за същността и съдържанието на обучението по предприемачество на съответния етап.

След 2015 г. някои висши училища започват да предлагат бакалавърски или магистърски програми, свързани с квалификация по технологии и предприемачество. Интересът към тях обаче е ограничен. Въпреки очевидната необходимост от повишаване на знанията и уменията на учителите по предмета в начален етап в областта на предприемачеството, този проблем остава negliжиран както от училищните ръководства, така и от учителите, а предприемачеството продължава да не се възприема като съществен елемент от учебния предмет.

Съгласно ДОС за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти (Наредба №15 от 22.07.2019 г.) повишаването на квалификацията на учителите става чрез програми, предлагани от университетските департаменти или други обучаващи организации, вписани в Информационния регистър на одобрените програми за повишаване на квалификацията на педагогическите специалисти (ИРОПК) (<https://rq.mon.bg/home>), поддържан от МОН. Към месец април 2022 г. от общо 39 програми, свързани в някаква степен с развитие на педагогическа компетентност за изграждане на инициативност и предприемчивост, 10 са предназначени за учители от начален етап. Тъй като след въвеждането на ИРОПК не е извършван мониторинг – а и няма заявено намерение за това от страна на МОН, не е ясно какъв е статусът на тези програми, колко души са преминали обучение по тях и колко от тях преподават предприемачество под някаква форма.

Така посочените проблеми, свързани с обучението на педагозите повдигат въпроса до каква степен учителите, които понастоящем преподават технологии и предприемачество, имат необходимата подготовка и умения за това.

Третата група *предизвикателства* са свързани с учебните материали по *предприемачество*. След влизането в сила на ЗПУО има достатъчен избор от учебни комплекти по технологии и предприемачество на четири издателства, но правят впечатление съществените разлики в броя часове, определени за темата „Професии и предприемачество“, както и в интерпретацията на понятията. При някои се наблюдава и съществено изместване на фокуса от икономическите понятия към упражняване на технологични умения, по което се доближава повече към темите от учебните програми по домашен бит и техника.

Освен одобрените от МОН учебници за общообразователната подготовка, учебни материали по предприемачество и финансова грамотност предлагат няколко неправителствени организации. Те са главно преводни и се разпространяват в рамките на конкретни проекти. Първоначално се предоставят безплатно след преминато обучение, впоследствие някои се предлагат и за продажба (Делинешева & Йоловски, 2021).

В параграфа са разгледани и някои *предизвикателства*, свързани с *обществени нагласи към обучението по предприемачество*. Причините за трансформирането на предмета домашен бит и техника в технологии и предприемачество остават неразбрани за голяма част от обществото и самата образователна система. Това се дължи в най-голяма степен на факта, че образователното министерство не съумява да обясни ясно в какво се състоят промените, предвиждани със ЗПУО – не само във връзка с този предмет, какво ги налага и какъв е очакваният ефект от тях. Освен това неясните послания са отразени в медиите с множество неточности и свободни трактовки. Други фактори са традиционно преобладаващите в обществото негативни настроения по отношение на всяка промяна в образователната система, както и битоващите стереотипи за предприемачеството.

От направения кратък преглед на развитието и днешното състояние на обучението по предприемачество в средното училище и по-конкретно в началния етап на основната степен, могат да се направят следните изводи:

- Въвеждането на обучението по предприемачество като част от общообразователната подготовка в училищното образование става възможно благодарение на дългогодишната работа в тази посока на неправителствения сектор и на отделни образователни институции в рамките на международни инициативи и проекти.
- Предприемачеството е само част от учебен предмет с малък дял като съдържание и брой часове, недостатъчни за изграждането на инициативност и предприемчивост. То може

да бъде компенсирано частично с допълнителни занимания чрез възможностите, предвидени в ЗПУО. Това зависи от приоритетите на училището, финансовите му възможности, подготовката и желанието на учителите, както и от наличието на подходящи учебни материали.

- Липсва единна теоретико-методологична основа за същността и целите на обучението по предприемачество, която да е отразена в учебната документация и съответно в учебното съдържание в наличните учебници за начален етап.

- По-голяма част от учителите по технологии и предприемачество в начален етап не са преминали никаква форма на подготовка за преподаване на предприемачество, което се отразява на ефективността на обучението.

- Въпреки наличието на университетски програми, свързани с методиката на обучение по технологии и предприемачество, за придобиване на бакалавърска и магистърска степен или за допълнителна квалификация, както и за повишаване на квалификацията на началните учители, предоставяни от други обучителни организации, към тях липсва интерес.

- Дейността на неправителствените организации, които са изиграли съществена роля за въвеждане на обучението по предприемачество в начален етап, остава с ограничен обхват с оглед обучението на учители и разпространението на учебните им материали.

- Повечето учебни материали по предприемачество на неправителствените организации са преводни и не отразяват българската действителност; те се предоставят предимно в рамките на проекти; някои от материалите са морално остарели.

- Обучението по предприемачеството за тази възрастова група е нова тема както за образователната система, така и за обществото, и често се приема негативно, тъй като липсва разбиране за неговата същност и ползи.

ТРЕТА ГЛАВА. РАЗРАБОТВАНЕ И АПРОБИРАНЕ НА ДИДАКТИЧЕСКАТА ТЕХНОЛОГИЯ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ИНИЦИАТИВНОСТ И ПРЕДПРИЕМЧИВОСТ В НАЧАЛЕН ЕТАП

Трета глава включва методологическата и методическата характеристика на изследването, концептуалната рамка на дидактическата технология и описание на проведеното изследване.

3.1. Методологическа характеристика на изследването

В този параграф е представена методологическата характеристика на изследването. Резултатите от предварителното анкетно проучване, прегледът на литературата и съдържателният анализ на учебната документация потвърждават актуалността на проблема, свързан с ограничените възможности да пълноценно развитие на инициативност и предприемчивост в рамките на задължителните учебни часове в начален етап.

На тази основа са формулирани следните обект, предмет, цел, задачи и хипотеза на изследването:

Обект на изследването е развитие на инициативност и предприемчивост чрез обучението по предприемачество в начален етап в рамките на общообразователния предмет технологии и предприемачество и чрез избираеми дейности.

Предмет на изследването е въздействието от прилагане на разработена от автора дидактическа технология за развитие на инициативност и предприемчивост на учениците в начален етап в избираеми дейности (разширена и допълнителна подготовка, вкл. извънкласни форми и занимания по интереси).

Целта на изследването е да се установи ефективността на разработената в рамките на изследването дидактическа технология за развитие на инициативност и предприемчивост чрез избираеми дейности по предприемачество.

За постигането на тази цел са набелязани следните **задачи**:

- Да се проучат и анализират теоретичните основи на обучението по предприемачество в начален етап на училищното образование в световната практика
- Да се проучи и анализира развитието на обучението по предприемачество в начален етап в България преди и след приемането на ЗПУО
- Да се направи анализ на политиките за обучението по предприемачество, вкл. финансова грамотност в България
- Да се направи анализ на учебната документация по технологии и предприемачество – законова рамка, държавни образователни стандарти, програми – същност, съдържание, цели и очаквани резултати
- Да се дефинира същността и съдържанието на обучението по предприемачество в начален етап, като се направи картографиране (mapping) на неговите цели и очаквани резултати, заложи в ДОС и учебните програми по технологии и предприемачество,

спрямо Европейската рамка на предприемаческата компетентност (EntreComp), и се изведат необходимите знания, умения и отношения за възрастовата група

- Да се изследва мнението на учители относно въздействието на избираемите дейности по предприемачество за изграждането на инициативност и предприемчивост чрез провеждане на анкетно проучване

- Да се разработи и апробира учебно съдържание за разширена/допълнителна подготовка или занимания по интереси, надграждащо общообразователния предмет технологии и предприемачеството в 4. клас

- Да се разработи обучителна програма за учители за същността и целите на обучението по предприемачество в начален етап и неговите методически аспекти

- Да се установи нивото на усвоените знания и умения от обучението по технологии и предприемачество в 1. – 3. клас чрез провеждане на констатиращ експеримент

- Да се разработи и апробира дидактическа технология за развитие на инициативност и предприемчивост в избираеми дейности за разширяване и допълване на обучението по технологии и предприемачество в общообразователната подготовка чрез провеждане на формиращ експеримент

- Да се създаде инструментариум за установяване равнището на усвоените от учениците знания и умения чрез въвеждане на система от критерии и показатели

- Да се изследва и анализира ефектът от прилагането на дидактическата технология чрез провеждане на заключителен експеримент.

Хипотеза: Допуска се, че прилагането на авторска дидактическа технология за обучение по предприемачество чрез подхода на учене чрез опит, разработена на основата на авторска учебна програма, съобразена с Европейската рамка на предприемаческата компетентност, и авторски учебни материали под формата на художествен текст и работни листове, ще допринесат за развитие на ключовата компетентност инициативност и предприемчивост у учениците в 4. клас и ще подпомогне учителите да усъвършенстват педагогическите си компетентности.

3.2. Методика на изследването

Във втория параграф на Трета глава са представени етапите, контингентът и методите на изследването.

Изследването е осъществено на следните **етапи**:

- I етап: юли 2018 г. – юли 2019 г. – проучване и анализ на научната литература, европейските и национални политики и добрите практики, свързана с проучвания проблем

- II етап: април – юли 2019 г. – провеждане на анкетно проучване за мнението и отношението на началните учители към обучението по предприемачество

- III етап: юли – септември 2019 г. – обработка на резултатите от анкетното проучване

- IV етап: юни 2019 г. – февруари 2020 г. – създаване на модел на дидактическа технология за обучение по предприемачество като занимание по интереси; разработване на учебни материали по предприемачество за 3. клас; създаване на обучителна програма и провеждане на обучение на начални учители

- V етап: юли – октомври 2020 г. – ревизиране на учебните материали за 4. клас. Поради въведената епидемична обстановка, свързана с Covid-19, провеждането на педагогическия експеримент е отложено за учебната 2020 – 2021 година. Това налага преработването на учебните материали, които да бъдат използвани от обучените учители през следващата учебна година.

- VI етап: февруари – юни 2021 г. – провеждане на констатиращ експеримент – провеждане на констатиращ експеримент с установяване на входно ниво на изследваните експериментална и контролна групи, провеждане на формиращ експеримент – обучение, провеждане на заключителен експеримент с установяване на изходно ниво; провеждане на експертна оценка.

- VII етап: юни 2021 г. – анализ на резултатите, изводи и препоръки.

Контингентът на изследването обхваща участниците в анкетно проучване, педагогически експеримент и експертна оценка.

При подготовката на изследването е проведено *анкетно проучване* на нагласите на началните учители за обучението по предприемачество в разширена/допълнителна подготовка или занимания по интереси.

За целта на изследването през втория учебен срок на 2020 – 2021 учебна година е проведен *педагогически експеримент* – констатиращ, формиращ и заключителен, с 204 ученици от 4. клас от 8 училища в страната. Учениците в експерименталната група са 101, а в контролната – 103.

През месец юни 2021 г. е проведена *експертна оценка* с общо 49 експерти, разпределени в три групи – учители, участвали в експеримента; учители в начален етап и по икономически дисциплини; университетски преподаватели по икономически и педагогически дисциплини.

За осъществяване на изследването са използвани следните **изследователски методи**:

- Проучване и анализ на научната литература, европейските и национални политики и добрите практики, свързана с проучвания проблем
- Съдържателен (контентен) анализ на учебната документация, регламентираща обучението по предприемачество в начален етап
- Анкетно проучване сред учители относно техните нагласи към обучението по предприемачество в избираеми дейности
- Педагогически експеримент за апробиране на дидактическата технология за обучение по предприемачество чрез избираеми дейности в 4. клас
- Експертна оценка, проведена с начални учители, учители по икономически дисциплини и предприемачество в средна степен на училищното образование и университетски преподаватели по икономически и педагогически дисциплини
- Математико-статистически методи за обработка и анализ на резултатите от изследването
- Методи за графично представяне на получените резултати чрез таблици, графики и фигури.

Оценяването на ефективността на експерименталното обучение е извършено въз основа на определени критерии и показатели. Направен е анализ на източници, систематизиращи научните изследвания на различни аспекти на ефективността като педагогическа категория (Гунько, 2011; Господинов, 1995; Тенева, 2016, Андреев, 1995). Като основа са използвани обобщените от Цанев (2022, стр. 79) критерии за ефективност като: „обем на знанията, системност (вътрешната логика на изучаваните обекти или явления), осмисленост (способност за разбиране на зависимостите, връзките и пътищата за получаване на информация), трайност и действеност (приложимост)“.

Най-сериозното предизвикателство при определяне на критериите и показателите е липсата на надеждни, обективни и съпоставими критерии за оценяването на обучението по предприемачество (Доклад на „Евридика“, 2016). Трудностите произтичат от различните разбирания за същността на предприемачеството, подходите към обучение (*за, във*

и чрез предприемачество) и съответно неговите цели при различните възрастови групи, които се различават съществено – от развитие на предприемчивост и инициативност (или предприемачество) като компетентност до тясно специализирани бизнес умения. Друга трудност е свързана с факта, че дори и при наличие на ясни критерии при него винаги присъства елемент на субективност и зависи от преценката на оценяващия.

При определянето на системата от критерии и показатели за оценяване на ефективността на експерименталното обучение са взети предвид и очакваните резултати от обучението по технологии и предприемачество по глобална тема „Професии и предприемачество“ в 1. – 4. клас.

Трябва да се отбележи, че поради неблагоприятната обстановка за провеждане на експеримента в резултат на обявеното извънредно положение и впоследствие на извънредната епидемична обстановка, които ограничиха силно възможностите за интервенция в класната стая, се наложи да отпадне планираното наблюдение като един от изследователските методи, насочен към проверка на уменията за екипна работа. Въпреки че това е един от най-важните критерии, които участват в оценката на предприемаческата компетентност, поради тези обстоятелства той не е включен в оценяването на резултатите от експерименталното обучение.

Разработената система от критерии и показатели оценява базови знания и умения, свързани с предприемаческата компетентност, които са релевантни за възрастовата група (таблица 1).

Таблица 1. Система за критерии и показатели за оценяване на знания, умения и отношения, свързани с предприемаческата компетентност

Критерии	Показатели
1. Знания в областта на икономиката, предприемачеството и финансите	П1.1. Познаване на основни понятия и процеси П1.2. Разграничаване на понятия и процеси
2. Умения за пренос на знания в нов контекст	П2.1. Разбиране на взаимовръзката между понятия и процеси П2.2. Прилагане на знания в конкретна ситуация
3. Умения за творческо и иновативно мислене	П3.1. Предлагане на решения на проблеми П3.2. Идентифициране на възможности за създаване на стойност

4. Умения за управление на ресурсите	П4.1. Планиране на дейности или ресурси П4.2. Съставяне на бюджети
--------------------------------------	---

При подготовката на изследването е разработен неговият **инструментариум**, който включва всички материали, необходими за провеждането му (Бижков & Краевски, 2002, стр. 165). За осъществяване на експерименталното обучение са създадени следните авторски материали:

- Учебна програма по предприемачество за разширена/факултативна подготовка или занимания по интереси в 4. клас
- Учебно помагало по предприемачество, включващо книга „Малки разкази за предприемачи или разкази за малки предприемачи“ и работни листове към нея
- Методически насоки по предприемачество за 4. клас за работа с учебно помагало „Малки разкази за предприемачи или разкази за малки предприемачи“
- Тестове за входяща и изходяща диагностика

След създаването на инструментариума през февруари 2020 г. е проведено обучение с учителите, участващи в експеримента, на което те са запознати с целите на изследването, разработените учебни, диагностични и методически материали, като е уточнен начинът на работа с тях и организацията на входящото и изходящото тестиране. Вследствие на обявеното извънредно положение през март 2020 г. и епидемичната обстановка през 2021 г. обаче се налага ревизиране на учебните материали и съответно на диагностичните инструменти заради отлагането на експеримента, както и повторно провеждане на обучението през февруари 2021 г. в онлайн вариант.

По-нататък в параграфа са разгледани подробно елементите на инструментариума.

Експерименталната *учебна програма по предприемачество* за разширена/факултативна подготовка или занимания по интереси в 4. клас допълва учебните програми по технологии и предприемачество за начален етап и способства за изграждането на устойчиви знания за икономиката, бизнеса и обществения живот и развива практически умения.

Темите в учебната програма са насочени към формиране на начална икономическа грамотност и имат връзка с реалната предприемаческа дейност в области като управление, маркетинг, финанси, счетоводство.

Учебното съдържание обхваща пет глобални теми: „Професии“, „Предприемачите и бизнесът“, „Бизнес идея“, „Бизнес модел“, с обособени подтеми по маркетинг, финанси, ресурси и производствен процес, бизнес представяне (на англ. pitching).

За определяне на очакваните резултати и понятията в учебната програма картографирането на компетентностите в ДОС и учебните програми по технологии и предприемачество за 1. – 4. клас е допълнено спрямо Рамката на предприемаческата компетентност – EntreComp (Bacigalupo, Kampylis, Punie, & Van den Brande, 2016). Целта му е да се установят области на компетентност, които могат да допълнят и разширят включените в ДОС и учебните програми теми и понятия, за да се постигне по-пълноценно и ефективно развитие на инициативност и предприемчивост (предприемачество). Компетентностите са подбрани на тази основа и са формулирани съгласно ревизираната таксономия на Блум от Андерсън и Кратуол (Anderson & Krathwohl, 2001). Възприета е класификацията на Цанев (2019) за видовете уроци – за овладяване на нова учебна информация, за усъвършенстване и пренос на знанията и уменията, за приложение и обобщаване и за диагностика.

Учебното помагало по предприемачество за начален етап съдържа книгата „Малки разкази за предприемачи или разкази за малки предприемачи“ и работни листове към нея. Те са разработени по авторската учебна програма по предприемачество за 4. клас. Книгата съдържа 10 глави, в които са интерпретирани темите в учебната програма. Под формата на художествен текст са представени основните теми и новите понятия, включени в учебната програма. С *работните листове* към всяка глава учениците усъвършенстват усвоените нови знания от съответната глава.

Авторските материали предлагат оригинален подход към обучението по предприемачество чрез представянето на темите и понятията през призмата на художествен текст. Предприемаческите знания, умения и отношения се изграждат на базата на бизнес инструменти за планиране и анализ, прилагани в реалния живот като канава на бизнес модел, които са обяснени по достъпен за възрастовата група начин. Като се идентифицират с героите от книгата, учениците конструират своето разбиране за важни аспекти на бизнеса и развиват инициативност и предприемчивост въз основа на опита, получен в резултат на обучението.

След като преминат обучението учениците имат възможност да приложат усвоените знания и умения в *работата по проект* за генериране на собствена идея за предприемаческа дейност и разработване на бизнес модел за нея.

Методическите насоки за работа с учебното помагало включват информационен базис за използваните в материалите инструменти за генериране на идеи, разработване на бизнес модел и бюджети. Обяснени са стъпките в дидактическата технология, като са дадени инструкции за използваните методи на обучение на всяка от тях, както и дейностите на учителя и ученика. Изведени са дефинициите на новите понятия, които са използвани в текста на книгата.

Към всяка от главите има подробно описание на задачите с примерни отговори и на опорните въпроси, които учителят може да използва при предвидените беседи и дискусии. Където е необходимо е представена допълнителна информация по темата, която учителят може да използва по своя преценка в съответния час.

Входящият и изходящият тест съдържат различен брой задачи, с които се оценяват определените критерии и показатели. За всеки от показателите се присъждат максимален брой 10 точки, като общият брой за теста е 80 точки. Включените тестови задачи са с избираем отговор и със свободен отговор, който може да бъде кратък или разширен. Отговорите са с различна тежест в зависимост от оценяваното когнитивно ниво по Андерсън и Кратуол (2001).

Нивото на вече изградените знания, умения и отношения на учениците част от инициативността и предприемчивостта в резултат на обучението им в 1. – 3. клас се установява с *входящ тест*, като задачите в него са съобразени с ДОС за общообразователна подготовка в частта му за технологии и предприемачество и по-конкретно – знанията, уменията и отношенията като очаквани резултати от обучението в края на начален етап в област на компетентност „Инициативност и предприемчивост“, и с учебните програми по технологии и предприемачество за 1. – 3. клас.

С *изходящия тест* се проверява нивото на постигнатите резултати от проведеното обучение по определените критерии. Целта е да се установи ефективността на експерименталната дидактическа технология, като същевременно се проследи до каква степен са овладени компетентностите в учебната програма по технологии и предприемачество за 4. клас.

Като *праг на успешност* на експерименталното обучение е приета границата от 50%, който е съобразен с международния опит (Андреев, 1995), структурата и съдържанието на тестовете, характера на учебната програма и материалите, опита на учителите в преподаването на предприемачество, както и външните условия за провеждане на експеримента.

3.3. Разработване на дидактическа технология за развитие на инициативност и предприемчивост в начален етап

В параграфа е представена концептуалната рамка на разработената дидактическата технология за развитие на инициативност и предприемчивост чрез надграждане на обучението по технологии и предприемачество с избираеми дейности – занимания по интереси, избираеми или факултативни предмети с предприемаческа насоченост.

Разработената технология се основава на теорията за ученето чрез опит (преживяване) на Колб (Kolb, 1984), която той разработва въз основа на трудовете на Кърт Люин, Джон Дюи и Жан Пиаже. Тя включва две нива: четиристепенен цикъл на учене и четири отделни стила на обучение. Разработената дидактическа технология стъпва на основните принципи в теорията на Колб – конкретен опит, рефлексия, концептуализация и експериментиране с цел придобиването на нов опит.

Методите за реализация на дидактическата технология за изграждане на инициативност и предприемчивост са подбрани с оглед спецификата на обучението по предприемачество с цел осигуряване на неговата ефективност. Те са интерактивни и предимно ориентирани към поставянето на ученика в активна позиция, насърчаване на неговото самостоятелно учене и вътрешна мотивация, взаимодействието с други ученици и насърчаване на взаимопомощта, самооценяването. Именно чрез интерактивните методи у учениците се формират важни личностни качества, които са част от предприемаческата компетентност, като: „организираност, отговорност, вярност, почтеност, интерес, толерантност, лидерство, както и умения за общуване, работа в екип, самоконтрол и самоанализ...Систематичното използване на интерактивни методи допринася за формирането на умения за трансфер на придобитите чрез обучение технологични знания в различни житейски ситуации“ (Dimitrova, 2015, p. 33).

Всяка глава представя под формата на художествен текст основните теми и новите понятия, включени в учебната програма. Целта е учениците да ги открият непосредствено през очите на героите. Централно място в историята заемат разговорите между децата и техните родители и близки, чрез които те се запознават с различни страни на бизнеса.

Дейностите за овладяването на новата учебна информация, представена чрез текста на книгата, са свързани с прилагането на различни техники за четене и беседа.

Самостоятелната работа с книга стои в основата на овладяването на новата информация. Като алтернативен метод по преценка на учителя и в зависимост от нивото на изградените умения за учене на учениците може да бъде използвана обърната класна стая – самостоятелно запознаване с текста предварително и провеждане на беседа в часа върху съдържанието и новите понятия.

Чрез дейностите се насърчава творческото мислене на учениците и изграждането на знания, умения и отношения, част от инициативността и предприемчивостта (предприемачеството). Важна особеност е обвързването ѝ с останалите ключови компетентности и осъществяване на междупредметни връзки, като най-голям акцент е поставен върху български език и математика с цел развитие на функционалната грамотност на учениците.

За постигане на очакваните резултати в учебната програма предлаганите дейности се осъществяват чрез подходи като учене чрез преживяване/ опит (*experiential learning*), и чрез правене (*learning by doing*), екипна работа и обърната класна стая (*flipped classroom*). Използват се методи като работа с книга, беседа, разказване на истории (*storytelling*), рефлексия. Прилагат се техники за бързо четене за разбиране на основния смисъл „скиминг“ (*skimming*) и за търсене на ключови моменти или детайли „сканиране“ (*scanning*) (Maxwell, 1972-73). Чрез дейностите се насърчава творческото мислене на учениците и изграждането на знания, умения и отношения, част от инициативността и предприемчивостта (предприемачеството). Важна особеност е обвързването ѝ с останалите ключови компетентности и осъществяване на междупредметни връзки, като най-голям акцент е поставен върху български език и литература и математика с цел развитие на функционалната грамотност на учениците.

Предвидените дейности са базирани на популярни инструменти, използвани в предприемаческата дейност като канавата на бизнес модел (Osterwalder & Pigneur., 2010) и техниката за мозъчна атака SCAMPER (Eberle, 1996), както и типични бизнес функции – създаване на реклама, проучване на потребностите, съставяне на бюджет на разходите и бюджет на продажбите, определяне на критична точка.

Предлаганата дидактическата технология се осъществява на следните *стъпки*.

1. Овладяване на нови знания

Дейностите за овладяването на новата учебна информация, представена чрез текста на книгата „Малки разкази за предприемачи“, са свързани с прилагането на различни техники за

четене и беседа. Новите понятия във всяка глава, както и очакваните резултати са представени в насоките към работните листове.

2. Актуализиране на знанията/ мотивация

Дейностите на следващите стъпки в технологията са базирани на работните листове. Те се изпълняват в следващия учебен час. Първата задача в работния лист към всяка глава съдържа тестови въпроси за бърза проверка на разбирането на въведените понятия и факти от историята, които имат пряка връзка с основната тема на главата. С въпросите се цели актуализиране на знанията, представени в съответната глава. При необходимост учениците се насърчават да потърсят отново отговорите в текста.

Тестовите въпроси служат като отправна точка за кратка беседа, преди да се пристъпи към конкретните въпроси във втората задача. Акцентира се върху новите понятия и как те са представени в текста. Целта е учениците да формулират самостоятелно отговор и/или да изразят мнение, което да подкрепят с изречения от текста или аргументи. Дава се възможност на желаещи ученици да споделят своята рефлексия от личния си Предприемачески дневник (след първия час), с което се подпомага затвърдяването и надграждането на усвоените знания, както и развитието на уменията на учениците да изразяват своите мисли ясно и точно.

Третата задача е за екипна работа и заема централно място в дидактическата технология, тъй като съчетава в себе си преноса на знания и умения за творческо решаване на конкретен проблем. По време на работа членовете на екипа разпределят помежду си задачите в зависимост от характера на конкретната дейност.

Четвъртата задача е за представяне на резултатите от работата на всеки екип. Насърчава се участието на всички членове на екипа в представянето. Накрая се прави обобщаваща беседа.

Петата задача е за индивидуална рефлексия. Целта е ученикът да преосмисли темата и да довърши историята, като направи връзка със собственото си преживяване.

Основните стъпки, дейностите и методите в дидактическата технология са представени в таблица 9. Елементите на технологията са представени съгласно модела за дидактическа технология с използване на интерактивни методи (Dimitrova, 2015, p. 29).

Таблица 2. Дидактическа технология за обучение по предприемачество

Елементи на процеса	Метод	Средства	Дейност на учителя	Дейност на ученика
---------------------	-------	----------	--------------------	--------------------

Овладяване на нови знания	Работа с книга	Книга	Дава инструкции за четене – скиминг и сканиране	Чете текста Обобщава основния смисъл
	Сканиране Беседа	Книга	Задава въпроси относно текста и новите понятия	Търси конкретна информация в текста Отговаря на въпроси
Актуализиране на знанията/ мотивация	Тестови въпроси	Работен лист	Дава инструкции за решаване на теста Задава въпроси по теста	Решава тест Отговаря на въпроси
	Беседа	Работен лист	Задава въпроси върху текста на главата Насочва беседата	Отговаря на въпроси Търси информация в текста Изразява мнение
Екипна работа	Упражнение	Работен лист	Фасилитира работата на екипите	Работи в екип по задачата
Представяне на резултатите от екипната работа	Създаване на презентация	Устна презентация Визуални материали	Дава обратна връзка за представянето на всеки екип	Изготвя и представя резултатите от работата на екипа
Рефлексия	Рефлексивна беседа Рефлексивна писмена задача	Дневник	Води беседа	Рефлектира Отговаря на въпроси Представя

3.4. Провеждане на изследването

В следващия параграф са описани дейностите, свързани с провеждането на предварителното анкетно проучване, педагогическия експеримент и експертната оценка.

Анкетното проучване е проведено онлайн в периода април – май 2019 г. Целта му е да установи нагласите на учителите от начален етап към обучението по предприемачество и възможностите, които разширената и допълнителната подготовка, работата по проекти и

заниманията по интереси (в анкетата наричани „избираеми дейности“) предоставят за изграждането на ключовата компетентност инициативност и предприемчивост.

Анкетата е частично стандартизирана с няколко типа въпроси – затворени с възможен избор само на един отговор от няколко посочени варианта; избор на отговори от петстепенна скала и отворени въпроси. Анкетната карта съдържа 50 въпроса, структурирани в 6 раздела:

- A. Технологии и предприемачество като предмет от общообразователната подготовка
- B. Обучението по предприемачество в начален етап
- C. Опит с ИД по предприемачество
- D. Въздействие на ИД по предприемачество върху учениците
- E. Форми на ИД по предприемачество и учебни материали
- F. Демографски въпроси

Резултатите от анкетното проучване и от теоретичния анализ са взети предвид при разработването на учебната програма, учебните материали и дидактическата технология за осъществяване на **педагогическия експеримент** – констатиращ, формиращ и заключителен.

Констатиращият експеримент е проведен чрез тест за входяща диагностика с експерименталната и контролната група по училища в периода 4 – 11 март 2021 г.

Една от задачите на *формирация експеримент* е да се проверят възможностите за осъществяване на обучението по предприемачество в избираеми и факултативни часове, занимания по интереси или работа по проект. Поради това той е проведен под различна форма и с участието както на цели паралелки, така и на групи ученици в ЦОУД в училищата. Обемът на часовете/заниманията в учебно време се запазва независимо от формата.

Заключителният експеримент е проведен чрез тест с експерименталната и контролната група по училища в периода 1 – 5 юни 2021 г.

За оценка на учебната програма, учебните материали и дидактическата технология е използван методът на **експертната оценка**. Тя е проведена онлайн през месец юни 2021 г., като на експертите са предоставени всички разработени материали. Задачите за реализиране на тази обща цел са насочени към оценяване на:

1. Избрания подход при определяне на темите и понятията в учебната програма
2. Значимостта на включените теми и понятия за изграждане на основно разбиране за същността на предприемаческата дейност
3. Представянето на темите и понятията съобразно възрастовата група
4. Ефективността на използваните методи и техники

5. Съчетаването на използваните методи и техники
6. Подходът за разработването на бизнес модела съобразно възрастовата група
7. Ефективности на осъществените междупредметни връзки
8. Приложимостта на дидактическата технология към възрастовата група
9. Достъпността на учебните материали
10. Съдържанието на Методическите насоки за учителя
11. Подходящата форма за провеждане на обучението

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

В тази глава е направен анализ на резултатите от проведените изследвания, като всяко от тях е разгледано отделно.

4.1. Анализ на резултатите от предварителното анкетно проучване

В първия параграф са представени и анализирани резултатите от анкетното проучване. В него са взели участие по метода на отзовалите се 76 респонденти от цялата страна, разпределени, както следва:

- по пол: 72 жени и 4 мъже
- по възраст: 25 – 29 години – 3 души, 30 – 39 години – 10, 40 – 49 години – 23 души, 50 – 59 години – 37 души, над 60 години – 3 души
- на териториален признак: столица – 9; областни градове – 42; общински център – 14; малък град – 9 ; село – 2;
- по образователна степен: 58 с магистърска, 14 с бакалавърска, 3 професионален бакалавър, 1 с учителска правоспособност;
- по учителски стаж: 64% с повече от 20 години;
- по заемана длъжност: директори – 2, заместник-директори – 2, главни учители – 8, старши учители – 48, учители – 9, главен възпитател – 1, старши възпитатели – 5, възпитател – 1.

Извадката обхваща респонденти с различни демографски характеристики и от различен вид населени места, и в този смисъл в голяма степен отразява профила на учителите от начален етап в страната – преобладаващ брой жени, по-високи възрастови категории и съответно по-голям педагогически стаж и висок образователен ценз.

С помощта на специализирания статистически пакет SPSS е направен анализ на честотните разпределения (едномерен и двумерен), числови характеристики, проверка на хипотези, изследване на зависимости.

За *едномерния анализ* са разгледани шестте групи въпроси, обединени според посочените задачи на проучването. За *двумерния анализ* са изготвени крос таблици (*crosstabulation*) и е приложен χ^2 критерият за независимост. Изследвани са зависимости от причинно-следствен тип между въпросите в анкетата, за които има логически основания да се търси такава и отговарят на формалните изисквания за теста. Установено е, че липсва статистическа зависимост между опита на учителите в избираеми дейности по предприемачество и мнението им относно подходящите форми на преподаването му в начален етап.

Въз основа на резултатите от анкетата може да се твърди, че извънкласните дейности/заниманията по интереси имат ключово място в осъществяване на допълнително обучение по предприемачество в училище. Те имат и положително влияние при въвеждането на предприемачеството като задължителен предмет от 1. клас. Чрез избираемите дейности може да бъде компенсиран недостатъчният брой часове, като и ограниченото съдържание, включено в темата „Професии и предприемачество“. Изборът на такива дейности обаче зависи от осъзнатата необходимост от по-разширено обучение по предприемачество и ползите, които то носи на учениците, учителите и училището, желанието на учителите и решението на училищното ръководство.

Инициативите, финансирани от правителството, имат съществена роля за насърчаване на извънкласни дейности и включване на предприемачеството като вариант в тях.

Резултатите от анкетата също така показват, че по-голяма част от учителите имат желание да включват такива дейности в работата си, защото смятат, че те са полезни както за учениците, така и за тях самите. Но изтъкват някои проблеми, които възпрепятстват това, като недостатъчна подготовка по темата и липса на достатъчно учебно време. Учителите имат разбиране за целите и обхвата на обучението по предприемачество в начален етап – а именно развитието на житейски и личностни компетентности. Според тях обучението по предприемачеството в избираеми форми оказва положително въздействие върху развитието на ключовите компетентности и цялостното представяне на учениците в училище.

От липсата на статистически значима зависимост между опита на преподавателите в избираеми дейности по предприемачество и тяхното мнение относно включването на

предприемачество в начален етап, както и при избора на дидактически методи, може да се направи изводът, че учителите разбират важността от преподаване на предприемачество в начален етап, независимо дали имат такъв опит. В потвърждение на това са и отговорите в анкетата относно причините, поради които не са ръководили такива избираеми дейности – най-често посочваната е, че не се чувстват подготвени. От друга страна, на въпроса дали биха ръководили такива дейности, повече от половината изразяват готовност и желание за това.

4.2. Анализ на резултатите от педагогическия експеримент

В параграфа са представени и анализирани данните от проведения педагогически експеримент.

Експерименталното обучение е проведено през периода март – юни 2021 г. Учениците по групи и училища са разпределени, както следва (вж. таблица 3):

Таблица 3. Разпределение на учениците по групи и училища

Училище	Е (бр.)	Е (%)	К (бр.)	К (%)	Общо (бр.)	Общо (%)
112. ОУ „Стоян Заимов“, София	10	9,9	14	13,6	24	11,8
ОУ „Отец Паисий“, Русе	17	16,8	14	13,6	31	15,2
СУ „Любен Каравелов“, Добрич	16	15,8	18	17,5	34	16,7
СУ „Емилиян Станев“, В. Търново	14	13,9	9	8,7	23	11,3
3. ОУ „Гоце Делчев“, Петрич	19	18,8	20	19,4	39	19,1
СУ „Св. Климент Охридски“, Ракитово	16	15,8	16	15,5	32	15,7
ОУ „Васил Левски“, Българово	9	8,9			21	10,3
ОУ „Христо Ботев“, Маринка			12	11,7		
Всичко	101	100	103	100	204	100

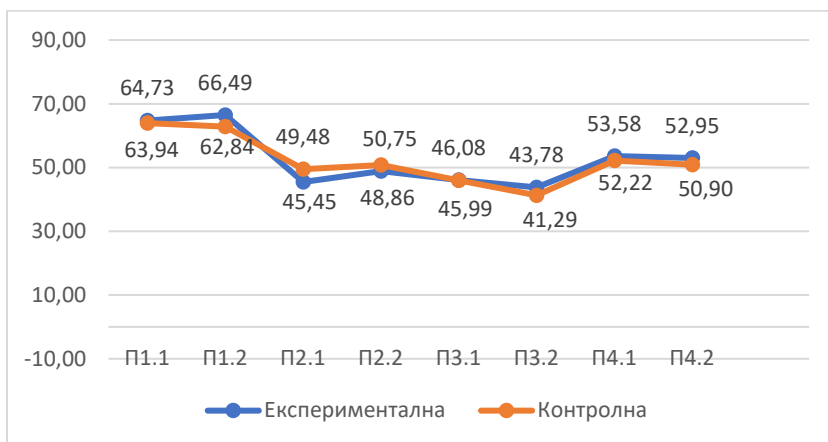
Поради малкия брой ученици в ОУ „Васил Левски“, Българово, и ОУ „Христо Ботев“, с. Маринка, експерименталната група е формирана от едното училище, а контролната – от другото. Двете населени места са със сходни демографски характеристики и географска локация, а училищата са от еднакъв вид – основни, с почти равен брой ученици.

Населените места на училищата са подбрани по брой население и административна функция. Включени са: столица (с население над 1 млн. души), областен град (попадащ в групата на шестте най-големи градове с население над 100 хил. души), областен град (с население под 99 хил. души), общински център (с население между 20 хил. и 50 хил. души), общински център (с население под 20 хил. души) и друго населено място – малък град или село.

При *количествения анализ* на резултатите от тестовете за входно и изходно ниво са определени средните стойности и стандартното отклонение при експерименталната група (N101) и контролната група (N103), които са проверени чрез теста на Левин (Levine's Test).

Преди прилагането на теста на Левин е направена проверка дали резултатите от входящия тест имат нормално разпределение, като е използван тестът на Колмогоров-Смирнов (K-S тест).

Чрез t-тест, като избраното ниво на значимост е $\alpha = 0.05$, е проверено дали съществува статистически значима разлика в резултатите от *входящия тест*. Резултатите от входящия тест показват близки средни стойности при експерименталната и контролната група (фигура 1).

Фигура 1. Средни стойности на резултатите от експерименталната и контролната група от входящия тест по показатели

За проверка дали двете групи подлежат на сравнение е използван тестът на Левин (Levene's Test) за анализ на независими извадки. Дефинирана е нулева хипотеза (H_0), която гласи, че средните величини на резултатите от входящия тест в двете групи не се различават съществено. Алтернативната хипотеза гласи, че двете средни величини се различават съществено. Нивото на значимост $\alpha=0.05$.

При входящия тест не се установява статистически значима разлика при резултатите на двете групи, тъй като по всички показатели равнището на значимост p (Sig. (2-tailed)) е по-

голямо от 0,05. Това ни дава основание да твърдим, че експерименталната група (N101) и контролната група (N103) могат да се приемат за сравними.

Прави впечатление, че най-високите резултати и при двете групи са по показатели: *П1.1. Познаване на основни понятия и процеси* и *П1.2. Разграничаване на понятия и процеси*. Най-ниските са при отговорите на задачите към показатели *П2.1. Разбиране на взаимовръзката между понятия и процеси* и *П3.2. Идентифициране на възможности за създаване на стойност*. Може да се направи изводът, че учениците се справят очаквано най-добре с тестовите въпроси, където се избира отговор от дадени възможности, докато задачите, изискващи както осъзнато разбиране на темата, така и умения за формулирана на логически свързан, ясен и точен отговор, ги затрудняват.

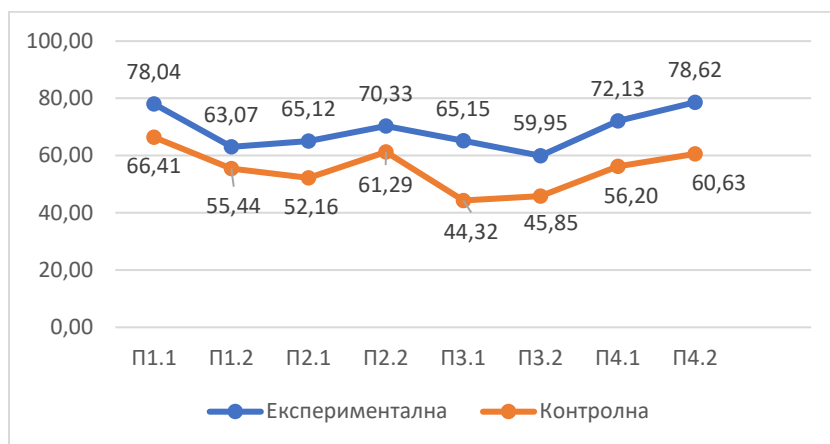
След проведеното обучение през втория учебен срок на 2020 – 2021 учебна година е направено второ замерване чрез *изходящ тест*. При резултатите по всички показатели се отчита значима статистическа разлика, която не може да се дължи на случайни фактори.

Отново е приложен тестът на Левин (Levene's Test) за проверка на хипотезите H_0 и H_1 . Резултатите опояказват, че е налице статистически значима разлика при резултатите на двете групи, тъй като по всички показатели $p=,00<0,05$, с изключение на резултатите при *П2.1* и *П.2.2*, където $p=0,001<0,05$. При всички показатели се отчита значима статистическа разлика, която не е възможно да се дължи на случайни фактори.

По всички показатели експерименталната група е показала резултати, значително по-високи от определения праг на успешност от 50%. Най-добро представяне е отчетено по показатели: *1.1. Познаване на основни понятия и процеси* (78,04%), *П4.2. Съставяне на бюджети* (78,62%) и *П4.1. Планиране на дейности или ресурси* (72,13%). Подобрени са резултатите по показател *2.1* и *3.2*, които имат най-ниски стойности при входящия тест. Най-ниският резултат е по показател *П3.2 Идентифициране на възможности за създаване на стойност* – 59,95%, който е почти 10 пункта над прага на успешност. Средната стойност за цялата група е нараснала до 16,3 пункта и е 18 пункта над прага за успешност.

При контролната група не се наблюдава съществено изменение в резултатите от двата теста. Единствено по-голямо изменение се отчита при показател *П2.2. Прилагане на знания в конкретна ситуация* и показател *П4.2. Съставяне на бюджети*. Изразено в проценти, изменението в стойностите на цялата група е 3,1 пункта и е едва 5.2 пункта над прага за успеваемост. Тези данни могат да бъдат обяснени с факта, че освен съдържанието на експерименталната учебна програма, изходящият тест проверява и очакваните резултати от учебната програма по технологии и предприемачество за 4. клас. Също така трябва да се има

предвид, че задачите – и особено казусът, са разработени така, че учениците да могат да приложат своите знания и умения, свързани и с други ключови компетентности и най-вече с български език и математика.

Фигура 2. Сравнение между средните стойности на експерименталната и контролната група от изходящия тест по показатели

Проведеният тест на Левин показва, че има значима статистическа разлика между резултатите на експерименталната и контролната група при изходящия тест, като при експерименталната група повишаването на резултатите е по-значително в сравнение с контролната, докато при входящия тест такава разлика не е отчетена. Също така има статистически значима разлика между резултатите от входящия и изходящия тест на експерименталната група, докато при контролната не се наблюдава такава.

Това дава основание да се твърди, че проведеният експеримент е успешен и се доказва положителното влияние на разработената дидактическа технология за обучение по предприемачество в начален етап, с което се потвърждава издигната хипотеза в дисертационния труд. Потвърждава се ефективността на дидактическата технология и разработените учебни материали.

Както беше уточнено, тестът е базиран както на експерименталната учебна програма, така и на учебната програма по технологии и предприемачество за 4. клас. В този смисъл резултатите на контролната група повдигат въпроси относно нивото на овладяване на знанията, уменията и отношенията, чрез които се изгражда инициативност и предприемчивост като ключова компетентност в рамките на задължителните часове по технологии и предприемачество. Същевременно след проведеното обучение

експерименталната група показва съществен напредък по всички показатели и критерии, което говори за ефективно изграждане на поставените като цел на експеримента постигнати знания, умения и отношения, част от предприемаческата компетентност.

Трябва да се отбележи обаче, че се наблюдават и съществени различия в резултатите на експерименталната група в отделните училища. Това може да бъде обяснено с различни фактори, които са оказали въздействие в процеса на обучение – индивидуалните характеристики на учениците, нивото на тяхната обща подготовка, личностните и професионални качества на преподавателите.

4.3. Анализ на резултатите от експертната оценка

В параграфа са представени и анализирани данните от експертната оценка.

Участниците в експертната оценка са общо 49 души, от които 7 начални учители, участвали в експеримента, 34 учители (22 начални и 2 по икономически дисциплини), 8 преподаватели от висши учебни заведения. (по икономически дисциплини и 2 – по педагогически). Експертите са от 15 населени места. По пол са 6 мъже и 43 жени. Експертите са разделени на три групи, като за всяка група е разработена отделна карта.

Експертните карти са полустандартизирани и съдържат въпроси за оценка по петстепенна бална скала (при която най-високата оценка е 5, а най-ниската – 1), както и въпроси със свободен отговор. Част от въпросите се отнасят само за дадена група поради спецификата на различната сфера на компетентност на експертите. За *количествения анализ* е използван статистическият пакет SPSS.

За експертите – учители, които са участвали в експеримента, е използвана *Експертна карта № 1*. Въпросите, които са специфични за тях, са свързани с провеждането на експеримента.

Количественият анализ показва, че средните оценки по отделните критерии са между 4,43 и 5. Резултатите от разпределението на числовите характеристики на средните стойности по всеки от въпросите в Експертна карта № 1, позволяват да се констатира следното:

Според експертите избраните теми и понятия са важни за изграждането на инициативност и предприемчивост и са подходящи за възрастовата група. Подходът при разработването на бизнес модела е съобразен с когнитивните способности на учениците от тази възрастова група. Използваните методи и предложената дидактическа технология

са оценени като ефективни. Методическите насоки за учителя съдържат необходимите указания за работа, както и информационен базис за използваните икономически инструменти. *Качественият анализ* на резултатите показва, че учителите дават много висока обща оценка на експерименталната учебна програма, на учебните материали и прилаганата дидактическа технология.

Втората група експерти – учители в начален етап и по икономически дисциплини в средна степен на училищното образование, са попълнили *Експертна карта №2*, включваща въпроси за учебната програма, съдържанието на учебните материали и дидактическата технология.

Количественият анализ показват, че средните стойности за всеки един от признаците са високи (между 4,71 и 4,79), което дава основание да се смята, че избраният подход при определяне на темите и понятията в учебната програма е подходящ. Темите и понятията са съобразени с възрастовата група и са представени по подходящ начин. Използваните методи и техники са съчетани по много добър начин и са ефективни. Учебните материали са на достъпен език, а методическите насоки съдържат необходимата за учителя информация. *Качественият анализ* на данните потвърждава мнението на експертите от първата група. Цялостната оценка на учителите и от двете подгрупи – начални и по икономически дисциплини, е много висока, като се подчертава, че темите са добре подбрани, поднесени са оригинално и способстват за развитието на инициативност и предприемчивост.

Експертна карта №3 е попълнена от третата група експерти – университетски преподаватели по икономически и педагогически дисциплини. Въпросите са с акцент върху точното откъм съдържателна гледна точка интерпретиране на включените икономически понятия и теми. Дава се оценка и на съдържанието на информационния базис от гледна точка на информативната му стойност за учителите. *Количественият анализ* показва, че средните оценки по отделните въпроси варират между 4,5 и 5. *Качественият анализ* на потвърждава високата оценка и от другите две групи експерти.

Изводите, които се налагат от оценката на трите групи експерти могат да бъдат обобщени, както следва:

- Избраният подход при разработване на учебната програма, учебното съдържание и дидактическата технология са напълно приложими за ученици от 4. клас
- Учебната програма включва важни и необходими теми и понятия за развитие на инициативност и предприемчивост

- Учебното съдържание е представено по достъпен за възрастовата група начин, като същевременно отразява точно и коректно разглежданите теми и понятия, свързани с изграждане на икономическа и финансова грамотност и предприемачески умения
- Предложената дидактическа технология дава възможност за ефективно обучение по предприемачество и съответно изграждането на инициативност и предприемчивост като ключова компетентност
- Всички посочени като варианти избираеми дейности – занимания по интереси, избираеми и факултативни учебни часове, работа по проекти, могат да се използват ефективно за осъществяване на експерименталното обучение по предприемачество
- Препоръките на експертите от различните групи са за създаване на подобни учебни материали и за други класове, които да се използват чрез предлаганата дидактическа технология, трансформирането на някои от материалите в дигитален вариант, разширяването и обогатяването им с интерактивни упражнения, кръстословици, пъзели и мисловни карти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от изследователската работа дават основание да се приеме и твърди, че поставената *цел* е постигната: установена е ефективността на създадената и апробирана дидактическа технология за развитие на инициативност и предприемчивост в избираеми дейности за разширяване и допълване на обучението по технологии и предприемачество в общообразователната подготовка.

Поставените *задачи* за изпълнение на основната цел са постигнати, като най-важните изводи, свързани с тях могат да бъдат обобщени, както следва:

- Проучването и анализът на научната литература, свързана с обучението по предприемачество, и анализът на учебната документация по технологии и предприемачество, включително чрез съпоставянето ѝ с Европейската рамка на предприемаческата компетентност, показват, че са налице съществени пропуски и проблеми пред пълноценното осъществяване на обучение по предприемачество в начален етап на българското училище и съответно изграждане на инициативност и предприемчивост (предприемачество)
- Проучването на началните учители относно педагогическия ефект на избираемите дейности по предприемачество върху представянето на учениците в училище и изграждането на

ключови компетентности потвърждава горните констатации, като извежда на преден план и проблеми, свързани с теоретичната и методическа подготовка на учителите по предприемачество

- Въз основа на резултатите от проучването на учителите може да се направи изводът, че основните пречки пред обучението по предприемачество като избираема дейност са свързани с недостатъчната теоретична и методическа подготовка на учителите, както и неразбирането на някои училищни ръководители за ползите от обучението по предприемачество

- От резултатите от проведения педагогически експеримент на база на определените критерии и показатели може да бъде направен изводът, че е установена зависимост между проведеното обучение по авторската дидактическа технология, основана на авторска учебна програма и учебни материали, и изграждането на инициативност и предприемчивост

- Усъвършенствани са свързаните с предприемаческата компетентност знания на учениците в областта на икономиката, предприемачеството и финансите, както и уменията им за пренос на знания в различен контекст, творческо и иновативно мислене, управление на ресурси.

- Въз основа на резултатите от експертната оценка може да се направи изводът, че авторската учебна програма включва теми и понятия, необходими за изграждане на разбиране за предприемаческия процес, въз основа на което учениците развиват знания, умения и отношения, свързани с инициативността и предприемчивостта като ключова компетентност

- Авторските учебни материали оказват значимо въздействие върху изграждането на инициативност и предприемчивост, видно от резултатите на педагогическия експеримент

- От прилагането на разработената обучителна програма за учители за същността и целите на обучението по предприемачество в начален етап и неговите методически аспекти може да се направи изводът, че учителите са повишили своите познания по темата

- От проведеното анкетно проучване и експертна оценка може да бъде направен изводът, че за допълнително обучение по предприемачество са подходящи всички форми, които са предложени в учебната програма – избираеми и факултативни учебни часове, занимания по интереси и проектна дейност.

Резултатите от извършената изследователска работа потвърждават издигнатата **хипотеза**, при която се допуска, че прилагането на авторска дидактическа технология за обучение по предприемачество чрез подхода на учене чрез опит, разработена на основата на авторска учебна програма, съобразена с Европейската рамка на предприемаческата компетентност, и авторски учебни материали под формата на художествен текст и работни листове, ще

допринесат за развитие на ключовата компетентност инициативност и предприемчивост у учениците в 4. клас и ще подпомогне учителите да усъвършенстват педагогическите си компетентности.

Приносите на дисертационния труд мога да бъдат обобщени, както следва:

1. Картографиране (мапинг) на учебната документация по технологии и предприемачество спрямо Европейската рамка на предприемаческата компетентност, в резултат на което са идентифицирани съществуващите пропуски и слабости и са изведени необходимите за възрастовата група знания, умения и отношения. Картографирането може да служи като основа за бъдеща ревизия на учебната документация.

2. Въз основа на картографирането е създадена концепция за съдържанието на обучението по предприемачество в начален етап, отразена в авторска учебна програма и апробирана в рамките на педагогическия експеримент.

3. Създадена и апробирана е авторска дидактическа технология за обучение по предприемачество, която има доказано положително въздействие върху изграждането на инициативност и предприемчивост при ученици от 4. клас, установено на база на проведения педагогически експеримент през 2021 г.

4. Създадено и публикувано е авторско учебно помагало, включващо книга „Малки разкази за предприемачи“ и работни листове към нея, чрез които се осъществява дидактическата технология.

5. Разработени са критерии и показатели за оценяване на знанията и уменията, свързани с инициативността и предприемчивостта като ключова компетентност.

6. Разработени са методически насоки за обучение по предприемачество чрез прилагане на дидактическата технология, съдържащи информационен базис за включените икономически теми и понятия.

7. Разработване и прилагане на авторска обучителна програма за повишаване на квалификацията на учителите и тяхната педагогическа компетентност в преподаването на предприемачество в начален етап.

ОСНОВНИ ИЗТОЧНИЦИ, ИЗПОЛЗВАНИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- Андреев, М. (1987). *Дидактика*. София: Народна просвета.
- Андреев, М. (1995). *Оценяването в училище. Доцимология*. София: УИ "Св. Климент Охридски".
- Бижков, Г., & Краевски, В. (2002). *Методология и методи на педагогическите изследвания* (Пето изд.). София: УИ "Св. Климент Охридски".
- Божкова, Е. (2007). *Предприемаческа подготовка и технологично обучение*. Благоевград: ЕА "Корект".
- Витанов, Л. (2020). Компетентностно ориентиран педагогически подход в часа на класа в начален етап на обучение. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по науки за образованието и изкуствата, 113*, 143-193.
- Витанов, Л. (2020). Обучение в инициативност и предприемчивост в часа на класа. *Образование и изкуства: традиции и перспективи. Сборник доклади от Научно-практическа конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на проф. д-р Георги Бижков, 597-608*. Извлечено от <https://fnoi.uni-sofia.bg/wp-content/uploads/2020/11/bizhkov.pdf>
- Витанов, Л. (2022). *Обучението по технологии и предприемачество*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Господинов, Б. (1993). Ефективност на обучението - същност и критерии. *Педагогически алманах, 1*(1), 13-23. Извлечено от <http://journals.uni-vt.bg/almanac/bul/vol1/iss1/3>
- Гунько, Г. Е. (24 август 2011 г.). Параметри ефективности процесса обучения в условиях вуза. Извлечено от https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=1032
- Делинешева, М., & Йоловски, Д. (2021). *Доклад от картографиране на инициативите в България за развитие на уменията на подрастващите чрез социални иновации/предприемачество и финансова грамотност*. София: УНИЦЕФ България. Извлечено от <https://www.unicef.org/bulgaria/media/10516/file/BGR-mapping-initiatives-youth-skills-development-BG.pdf>
- Европейска комисия. (2014). *Обучение по предприемачество: Ръководство за специалисти по подготовка на учители*. Генерална дирекция „Предприятия и промишленост“. Брюксел: Европейски съюз. <https://doi.org/10.2769/50629>

- Европейска комисия. (9.1.2013). *Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите. План за действие „Предприемачество 2020 г.“ Възраждане на предприемаческия дух в Европа.* Брюксел. Извлечено от <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52012DC0795>
- Европейска комисия/ИАОАК (EACEA)/„Евридика“. (2016). *Обучението по предприемачество в европейските училища. Доклад на „Евридика“.* Люксембург: Служба за публикации на Европейския съюз. <https://doi.org/10.2797/324518>
- Закон за предучилищното и училищното образование, Обн. ДВ бр. 79 от 13.10.2015.* Народно събрание. Извлечено от <https://lex.bg/en/laws/ldoc/2136641509>
- Кавданска, М. (2009). *Интегриране на икономически понятия в технологичното обучение на учениците от началния етап на основното образование. (Непубликувана дисертация).* Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“.
- Наредба № 2 от 18.05.2000 г. за учебното съдържание (отм. с Наредба № 5 от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка).* Министерство на образованието и науката. Изтеглено на 12 септември 2019 г. от <https://www.lex.bg/laws/ldoc/-549428735>
- Наредба №10 от 01.09.2016 г. за организация на дейностите в училищното образование.* Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136904663>
- Наредба №13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование.* Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.mon.bg/bg/100104>
- Наредба №15 от 22.07.2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти.* Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2137195301>
- Наредба №4 от 30.11.201 г. за учебния план.* Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136691946>
- Наредба №5 от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка.* Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.mon.bg/bg/59>

- Наредба №9 от 19.08.2016 г. за институциите в системата на предучилищното и училищното образование.* Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136903612>
- Национална програма „Квалификация“.* (2011). Извлечено от <https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=1492>
- План за действие „Предприемачество 2020 - България“.* (2015). Министерски съвет. Извлечено от <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=974>
- План за действие за 2012-2013 г. в изпълнение на Националната стратегия за учене през целия живот за периода 2008 – 2013 г.* (2012). Министерство на образованието, мадежта и науката. Извлечено от <https://www.mon.bg/bg/100208>
- Съвет на Европейския съюз. (2018). Препоръка на Съвета от 18 май 2018 г. относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от значение за ЕИП).* Извлечено от <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32018H0604%2801%29>
- Тенева, М. (2016). Дидактическа ефективност - фактори и предпоставки за нейното реализиране. Годишник на Педагогическия факултет на Тракийския университет, 13, стр. 5-46.* Извлечено от http://uni-sz.bg/truni4/wp-content/uploads/pf/file/PEDAGOGICHESKI_FAKULTET/YEARBOOK_2016/All_Yearbook13.pdf
- Учебна програма по технологии и предприемачество за 1. клас.* (2015). Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.mon.bg/bg/28>
- Учебна програма по технологии и предприемачество за 2. клас.* (2016). Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.mon.bg/bg/28>
- Учебна програма по технологии и предприемачество за 3. клас.* (2017а). Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.mon.bg/bg/28>
- Учебна програма по технологии и предприемачество за 4. клас.* (2017б). Министерство на образованието и науката. Извлечено от <https://www.mon.bg/bg/28>
- Цанев, Н. (2019). Дидактични основи на технологичното обучение в началното училище.* София: Веда Словена - ЖГ.
- Цанев, Н. (2022). Дидактически функции на моделите и моделирането в технологичното обучение (Методика на работа в началните класове).* София: Образование 5.0.

- Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (Ed.). (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*. New York: Addison Wesley Longman.
- Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y., & Van den Brande, G. (2016). *EntreComp: The Entrepreneur-ship Competence Framework*. Luxembourg: Publication Office of the European Union. <https://doi.org/10.2791/593884>
- Bloom, B., Engelhart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., & Krathwohl, D. R. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain*. New York: David McKay Company.
- Davies, H. (2002). *A Review of Enterprise and the Economy in Education*. HMSO UK. Retrieved from <https://www.readyunlimited.com/wp-content/uploads/2015/09/A-Review-of-Enterprise-and-the-Economy-in-Education.pdf>
- Dimitrova, N. (2015). Didactic technology for applications of interactive methods in technological education as an element of akmeology. *International Scientific Online Journal*(5), 27-33. Retrieved from http://sociobrain.com/website/w1465/file/repository/27_33_Neli_Dimitrova_Didactic_Technology_for_Applications_of_Interactive_Methods_in_Technological_Education_as_an_Element_of_Akmeology.pdf
- Eberle, B. (1996). *Scamper: Games for Imagination Development*. Prufrock Press Inc.
- European Commission. (2005). *Best Procedure Project: "Mini Companies in Secondary education" - Final Report of the Expert Group*. Brussels.
- European Commission. (9.1.2013). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.. Entrepreneurship 2020 Action Plan. Reigniting the entrepreneurial spirit in Europe*.
- European Parliament and the Council of the European Union. (2006, December 30). *Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning*.
- Gibb, A. (2008). Entrepreneurship and enterprise education in schools and colleges: Insights from UK practice. *International Journal of Entrepreneurship Education*, 6(2), 101-144.

- Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/235701029_Experiential_Learning_Experience_As_The_Source_Of_Learning_And_Development
- Lackéus, M. (2015). *Entrepreneurship in Education – What, Why, When, How. Background Paper*. OECD, European Commission. Retrieved from http://www.oecd.org/cfe/leed/BGP_Entrepreneurship-in-Education.pdf
- Lindner, J. (2019). Entrepreneurial Spirit for the Whole School - Ways to Become an e.e.si-Entrepreneurship School. *Discourse and Communication for Sustainable Education*, 2(2), 5-12. <https://doi.org/10.2478/dcse-2019-0013>
- Maxwell, M. J. (1972-73). Skimming And Scanning Improvement: The Needs, Assumptions And Knowledge Base Journal of Reading Behavior. *Journal of Reading Behavior*, 5(1), 47-59. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/10862967209547021>
- Moberg, K. (2014, March). *Assessing the Impact of Entrepreneurship Education - from ABC to PhD* (Vol. PhD Series No. 19.2014). Frederiksberg, Denmark: Copenhagen Business School.
- Osterwalder, A., & Pigneur., Y. (2010). *Business Model Generation: A Handbook for Visionaries, Game Changers, and Challengers (The Strategyzer Series)*. Hoboken, NJ: Wiley. Kindle Edition.
- Welsh Government. (2012). *Learning and progression in entrepreneurship education*. Department for Education and Skills, Cardiff. Retrieved from <https://hwb.gov.wales/api/storage/f0e3f1ea-a6ff-46c2-89f3-7617178e1f88/learning-and-progression.pdf>

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

- Делинешева, М. & Йоловски, Д. (2021). *Доклад от картографиране на инициативите в България за развитие на уменията на подрастващите чрез социални иновации/ предприемачество и финансова грамотност*. София: УНИЦЕФ – България. ISBN 978-619-7307-14-6 – печатно издание; ISBN 978-619-7307-15-3 – електронно издание. <https://www.unicef.org/bulgaria/media/10516/file/BGR-mapping-initiatives-youth-skills-development-BG.pdf>
- Делинешева, М. (2022). Обучението по предприемачество в начален етап през перспективата на учителите. *Сборник от III обща докторантска конференция „Млади изследователи“ на СУ „Св. Климент Охридски“*, 27.02.2020 г. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Delinesheva, M. (2019). Entrepreneurship education in the national curriculum for primary level in Bulgaria. *International Journal Knowledge*, 34(1), 277-282. ISSN 1857-923X (Printed) ISSN 2545-4439 (Online). Retrieved from <https://ikm.mk/ojs/index.php/KIJ/article/view/2117>
- Цанев, Н., & Делинешева, М. (2019). Обучението по предприемачество в начален етап като част от технологичното обучение в условията на съвременна електронна среда. *International Journal Knowledge*, 35(1), 277-282. ISSN 1857-923X (Printed) ISSN: 2545-4439 (Online)
- Делинешева, М., Чаушева, Л. (2018). Модерното обучение по предприемачество и подкрепата на Джуниър Ачийвмънт България за училищата. В Каменова, Г., Гешева, Н., и Радева, Д., (Ред.) *Сборник с доклади от Национален педагогически форум „Хуманност, хуманизъм, хуманитаристика – ключови акценти в новата парадигма на училищното образование“* (56-65). София: Кирило-Методиевски научен център към БАН. ISBN 978-954-9787-36-8
- Делинешева, М. (2018). Smartclassroom.bg през погледа на учителя – предизвикателство или възможност. *Сборник с доклади от Научно-практическа конференция „Смесеното обучение – модернизиране на образованието чрез технологиите“* (8-25). София: Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-954-8421-38-6

ДРУГИ ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Делинешева, М. (2021). *Малки разкази за предприемачи или разкази за малки предприемачи*. София: Образование 5.0. ISBN 978-619-91245-7-4

Делинешева, М. (2021). *Методически насоки по предприемачество за 4. клас за работа с учебно помагало „Малки разкази за предприемачи или разкази за малки предприемачи“*. София: Образование 5.0. ISBN 978-619-91245-8-1 (мека подвързия); ISBN 978-619-91245-9-8 (pdf)

Делинешева, М. (2021). *Работни листове към „Малки разкази за предприемачи или разкази за малки предприемачи“*. София: Образование 5.0. ISBN 978-619-91905-0-0

Делинешева, М., & Йоловски, Д. (2018). *Практични финанси – ръководство за учителя и доброволца*. София: Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-954-8421-47-8 – книжно тяло; ISBN 978-954-8421-47-5 – електронно издание

Делинешева, М., & Йоловски, Д. (2021). *Предприемачество за профилирана подготовка за 11. и 12. клас. Модул 3 „Стартиране на собствен бизнес“*. София: Образование 5.0. ISBN 978-619-91905-7-9

Иванова, М., Делинешева, М., & Радева, В. (2020). *Предприемачество за профилирана подготовка за 11. клас, модул 1 „Предприемачество и кариерно развитие“*. София: Образование 5.0. София. ISBN 978-619-91245-2-9

Йоловски, Д., & Делинешева, М. (2018). *Практични финанси – учебно помагало за 9. и 10. клас*. София: Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-954-8421-51-5 – книжно тяло; ISBN 978-954-8421-52-2 – електронно издание

Йоловски, Д., & Делинешева, М. (2020). *Предприемачество за профилирана подготовка за 11. клас, модул 2 „Пазарна икономка“*. София: Образование 5.0. ISBN 978-619-91245-3-6

Йоловски, Д., Делинешева, М., & Радева, В. (2021). *Предприемачество за профилирана подготовка за 12. клас, модул 4 „Управление на предприемаческата дейност“*. София: Образование 5.0. ISBN 978-619-91905-3-1

Кавданска, М., Делинешева, М., & Петров, В. (2020). *Книга за учителя по технологии и предприемачество за 5. клас*. София: Клет България. 978-954-344-601-8

- Кавданска, М., Делинешева, М., Петров, В., & Генова, И. (2020). *Книга за учителя по технологии и предприемачество за 6. клас*. София: Клет България. 978-954-344-602-5
- Плачков, С., Кавданска, М., Петров, В., Делинешева, М., Йоловски, Д., & Генова, И. (2018). *Технологии и предприемачество за 7. клас*. София: Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-619-215-202-4
- Плачков, С., Кавданска, М., Петров, В., Делинешева, М., Йоловски, Д., & Генова, И. (2018). *Книга за учителя по технологии и предприемачество за 7. клас*. София: Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-619-215-245-1
- Плачков, С., Кавданска, М., Петров, В., Делинешева, М., Маноилова С., & Генова, И. (2017). *Технологии и предприемачество за 6. клас*. София: Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-619-215-103-4
- Плачков, С., Кавданска, М., Петров, В., Димитрова, Н., Делинешева, М., & Арнаудова, Д. (2017). *Технологии и предприемачество за 5. клас*. София: Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-619-215-064-8
- Цанев, Н., Йотова, Г., Кючукова, Д., Паламаркова, Е., Делинешева, М., & Неделчева, И. (2018). *Технологии и предприемачество за 3. клас*. София Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-954-1811-93-1
- Цанев, Н., Йотова, Г., Кючукова, Д., Паламаркова, Е., Делинешева, М., & Неделчева, И. (2018). *Книга за учителя по технологии и предприемачество за 3. клас*. София: Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-954-1812-62-4
- Цанев, Н., Йотова, Г., Кючукова, Д., Паламаркова, Е., Делинешева, М., & Неделчева, И. (2017). *Технологии и предприемачество за 2. клас*. София: Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-954-181-135-1
- Цанев, Н., Йотова, Г., Кючукова, Д., Паламаркова, Е., Делинешева, М., & Неделчева, И. (2017). *Книга за учителя по технологии и предприемачество за 2. клас*. София: Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-954-344-600-1
- Цанев, Н., Йотова, Г., Кючукова, Д., Паламаркова, Е., Делинешева, М., & Делиева, О. (2017). *Технологии и предприемачество за 1. клас*. София: Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-954-181-005-7
- Цанев, Н., Йотова, Г., Кючукова, Д., Паламаркова, Е., Делинешева, М., & Делиева, О. (2017). *Книга за учителя по технологии и предприемачество за 1. клас*. София: Анубис, Булвест 2000, Джуниър Ачийвмънт България. ISBN 978-954-344-666-7